

3. Акт 30 червня 1941 року

Після розгрому влітку 1940 року Франції і вигнання британських експедиційних сил за межі континентальної Європи перед керівництвом рейху постала дилема — куди нанести наступний удар: на схід чи на захід континенту, за Ла-Манш. З одного боку, в своїй програмній книзі А. Гітлер чітко вказував на необхідність творення на сході Європи життєвого простору для німців. З іншого — він писав, що війна проти Росії можлива лише за умови миру з Англією. Нерозумна політика Гітлера у Центральній Європі, внаслідок провадження якої було знищено бар'єр із нейтральних держав між рейхом і Радянським Сою-

зом, ставила тепер Німеччину перед глухим кутом. З одного боку, логічно було б перемогти британців або домовитися про їхній нейтралітет. З іншого — під час боротьби за Англію ніхто не гарантував безпечної поведінки кремлівських союзників Гітлера. Німецька розвідка мала дані про активні консультації, які проводила Москва з Лондоном через послів, та про стягнення військ Червоної армії до західних кордонів. Мабуть, Гітлер відчував, що опиняється в пастці. Інтуїція підказувала фюреру необхідність блицкригу проти СРСР.

Назрівання конфлікту між двома гігантськими континентальними імперіями важко приховати чи вдало замаскувати. Коли відбувалася активна передислокація військ, коли готувалися перекладачі та окупаційний апарат тощо, то люди, які орієнтувалися в політичній ситуації, могли зрозуміти, що континент стояв на порозі війни. Професор В. Косик справедливо відзначав: “українці не знали намірів Німеччини. Протягом кількох місяців до початку війни вони намагалися підготуватися до такої можливості, не знаючи, що буде насправді”¹.

Українські політичні сили в Європі не могли не бачити підготовки до війни проти країни, керівництво якої ставило собі за мету знищити українську націю як таку. Двома найпотужнішими українськими політгрупованнями, які залишилися після погрому західноукраїнських політичних сил протягом 1939—1941 рр., були ОУН(Б) і ОУН(М), а також громадські організації, що перебували під їхнім впливом. Я. Дашкевич справедливо зазначав: “Для українського національно-визвольного руху у середині 1941 р. існувало лише дві можливості. Перша: припинити будь-яку діяльність, спрямовану на утворення незалежної Української держави, — але ж неможливо було зупинити рух, перед яким в умовах світової війни відкривався шанс реалізації незалежницьких завдань національної революції; таке невикористання шансу з усіма підставами повинно було б розцінюватися і політиками, й істориками як національна зрада. Друга: орієнтуватися на єдиного можливого за умов, що склалися, антикомуністичного й умовно антиросійського союзника — гітлерівську Німеччину, союзника теоретично й практично можливого, хоча й дуже непевного, що добре розуміла українська сторона. Було обрано єдино можливий у даній ситуації другий шлях. Дослідники, особливо західні та російські, оцінюючи ситуацію 1941 р., роблять ще одну методологічну помилку. Приймають а priori, що — якщо Німеччина злочинна і людиноненависницька (в чому, зрештою, немає сумнівів), то Союзники таким чином автоматично стають незлочинними та гуманними. Це не відповідало правді не лише тому, що серед Союзників ключову роль відігравала терористично-геноцидна червона Росія — найбільший ворог України, який ладен був стерти її з лиця землі як націю, але також і тому, що колоніальний режим “демократичних” Союзників, запроваджений ними на значній території земної кулі, людиноприхильним і сприятливим для національно-визвольних рухів назвати не можна було аж ніяк”².

Відтак обидві ОУН напередодні вторгнення німецьких армій на територію СРСР намагалися задекларувати своє ставлення до подій, що розгорталися, продемонструвати власне бачення майбутнього українсько-німецьких контактів, а також діяти відповідно до заздалегідь складених планів. Метою обох організацій була побудова само-

стійної соборної української держави, однак підходи до реалізації даної мети були принципово різними. Ця відмінність надзвичайно рельєфно проявилася в “меморандумах”, надісланих керівництвом ОУН(Б) і ОУН(М) до вищих органів влади Німеччини напередодні та в перший день війни. 14 квітня 1941 р. провід ОУН(М) передав свій меморандум відповідним німецьким інстанціям. У червні того ж року свої меморандуми до міністерства закордонних справ Німеччини передав голова Українського національного об'єднання в Берліні Т. Омеляченко, який згодом підписав ще один меморандум спільно з головою Українського центрального комітету в Кракові В. Кубійовичем. І УНО, й УЦК стояли в безпосередній ідейній близькості до мельниківської організації. Зрештою, думки й твердження, висловлені в останніх двох меморандумах, цілком співзвучні з тими, що були викладені в меморандумі ПУНу. 23 червня 1941 р. свій меморандум до імперської канцелярії передала бандерівська ОУН. Жоден з українських “меморандумів” не був переданий безпосередньо А. Гітлерові³. Невідомо також, чи канцлерові рейху доповідався їхній основний зміст. Однак для істориків усі чотири документи є цікавими з тієї точки зору, що в них розкриваються основні принципи, думки й переконання стосовно майбутнього України та її взаємин з Німеччиною й іншими сусідами. На наш погляд, ці документи заслуговують на окремий аналіз.

У мельниківському меморандумі йшлося про те, що метою ОУН є “відновлення незалежної, суверенної української держави на заселеній українським народом території між Дунаєм, Карпатами і Каспійським морем”⁴. Передбачалося, що форма державного правління “буде обумовлена, з одного боку, відповідним часові авторитарним керівництвом, яке спирається на історичну традицію України, з іншого боку, широким становим і муніципальним самоврядуванням”⁵. Мельниківці передбачали розширити кордони майбутньої держави до Волги й Каспійського моря, що, на їхню думку, надало б можливість “у цих кордонах творити базу для закритої в собі географічно і продуктивної економічно, стабільної на далеке майбутнє, політично обороноздатної держави”⁶. З часом планувалося здійснити переселення українців з російського Далекого Сходу та Сибіру в Україну й виселення росіян до Росії, що дало б змогу створити моноетнічну державу. Безперечно, тепер подібні плани виглядають “дикуваті”. Однак слід пам'ятати, що у 30—50 рр. такі “етнічні уніфікації” фактично стали життєвою нормою для країн центрально-східної Європи та Балкан. На цьому тлі виглядає зрозумілим бажання керівників ПУНу провести етнографічний кордон між українцями, росіянами та калмиками з максимальною користю для себе.

Наприкінці меморандуму лідери ПУНу спробували викласти економічні переваги, які отримає Німеччина в разі виникнення незалежної української держави. Неважко помітити, що вони були готові поступитися економічним суверенітетом України на користь Німеччини.

Складається враження, що меморандум писали люди, які щиро прагнули здобути незалежність для своєї Батьківщини, однак не бачили реальної можливості зробити це самотужки. Вони розраховували лише на те, що їхні прохання будуть вислухані та задоволені керів-

никами “великого німецького рейху”, які взамін отримають економічні вигоди від співпраці з напівзалежною українською державою. Та невідомі ті чинники, які б спонукали гітлерівців рахуватися з планами нечисленної емігрантської групи за обставин, коли вони могли самі, як їм це здавалося, безроздільно володіти захопленими територіями.

Прикладом прагнення “достукатися” до умів правителів Німецької імперії, пояснюючи їм важливість для всієї Європи факту відновлення могутньої української держави на сході континенту, був меморандум, направлений до Берліна 10 червня 1941 р. керівниками УЦК та УНО В. Кубійовичем і Т. Омельченком. Лишаючи поза увагою дипломатичну фразеологію, зосередимо увагу на другому розділі документа — “Україна, як член нової Європи”. В ньому послідовно обґрунтовувалася “вигідність” для Німеччини створення української держави. З економічної точки зору укладачі меморандуму майже прямим текстом пропонували перетворити Україну на аграрно-сировинний придаток до індустриально розвиненої Європи, а з точки зору геополітичної — зробити з неї буферну державу, що стримуватиме російську експансію ⁷.

Така позиція, безперечно, була наслідком дисбалансу між прагненнями емігрантських груп та їхніми реальними можливостями й політичною вагою. Намагаючись за всяку ціну створити державу, лідери УЦК та УНО готові були поставити її до повної диспозиції Берліна.

У меморандумі Кубійовича—Омельченка було подано розгорнуту аргументацію розширення кордонів України до Волги, Каспію та Кавказу (ідентичну з тою, що наводилася в меморандумі ПУНу), а також викладено бачення майбутньої державної системи України. Зокрема підкреслювалося: “Ґрунтуючись на традиціях української гетьманської держави, майбутня українська держава буде мати авторитарну конституцію. Основна влада буде зосереджена в руках вождя. Для допомоги йому, як дорадчий орган, буде виступати керівництво його політичної партії, а також сформована із представників станових органів консультативна рада. Націоналістична партія стане єдиною формою політичної організації у державі і створить основу державного устрою, а також стане фактором національного виховання і організації суспільного життя” ⁸. Передбачалося, що станові й муніципальні органи влади відіграватимуть “роль зв’язуючої ланки між народом і вождем з соціальних, господарських і культурних питань”. На роль вождя, без зайвої скромності, пропонували лідера ПУНу А. Мельника, якого представили як найбільш популярного серед українців. В економіці планувалося запровадити своєрідний “гібрид” ринкового і планового господарства, а в національній політиці — забезпечити автономні права й ізольоване проживання калмикам та іншим народам, які мали б опинитися у складі евентуальної української держави.

Як бачимо, у випадку реалізації ідей, закладених у меморандумі Кубійовича—Омельченка, Україна перетворювалася на державу фашистського типу. Безумовно, ці фантазії були абсолютно відірвані від реального життя. Реалізація їх залежала лише від доброї волі гітлерівців: “Емігранти не мали жодної можливості прийти до влади самостійно. Так само вони не могли власними силами створити за рахунок російської території державу, у декілька разів більшу, ніж УРСР. Так само вони були неспроможні здійснити депортацію мільйонних мас на-

селення (серед них — тих же українців), щоб досягти етнічної однорідності цієї держави”⁹.

Іншим за формою та змістом був меморандум, написаний 15 червня 1941 року групою провідних членів ОУН(Б) під керівництвом С. Бандери і переданий В. Стахівом до рейхсканцелярії 23 червня 1941 р. Слід відзначити, що тоді було небагато сміливців, які б наважувалися розмовляти з гітлерівцями у такому повчальному тоні, який допустив С. Бандера в своєму меморандумі. Хоча б через це документ вартий того, щоб на нього звернути увагу.

Вражають вже перші рядки документа, що починається з критики нацистських рецептів вирішення “української проблеми”: “Серед численних німецьких політичних поглядів на вирішення українського питання, а також серед різних концепцій, які стосуються німецької політики, що повинна початися з цього питання, не можна знайти нічого, що б визначало значення окремих компонентів цієї загальної проблеми у її цілому обсязі і правильно оцінювало б внутрішні українські фактори. При цьому навіть недооцінюються такі моменти, які також з точки зору Німеччини можуть бути дуже важливими для майбутніх німецько-українських стосунків. Така позиція, недооцінка всіх внутрішніх українських факторів, може призвести до невірної німецької політичної лінії щодо України, що, в свою чергу, може стати причиною неправильної тактики Німецького Рейху у вирішенні української проблеми”¹⁰. Дальший текст преамбули меморандуму взагалі подібний на закамуфльовану дипломатичними фразами погрозу. Після заяви про реальність підстав для співпраці між Німеччиною та Україною наголошується: “Такий союз може бути, якщо будуть поважатися життєві інтереси обох (тут і далі підкреслення наші. — Авт.) народів... Неправильно заведена політика може призвести до небажаних наслідків для стосунків обох народів, які пізніше буде важко подолати”¹¹. Хто міг тоді погрожувати Гітлерові “небажаними наслідками”?

В основу своїх стосунків з Німеччиною бандерівці ставили не ідеологічні постулати чи геополітичні міркування, а лише “відношення Німеччини до української держави”¹². Цілком усвідомлюючи, що “меморандуми не здатні зупинити хід історії”, бандерівці попереджали гітлерівців, що несприятливе для України вирішення східного питання “причинило б велику шкоду й Німеччині”. Вони закликали Гітлера до проведення “відповідальної” політики: “Цей хід думок має таку доказову силу, що відповідальний політик не повинен би не звертати на нього своєї уваги”¹³.

Завуальовані погрози проходять “червоною ниткою” через увесь текст документа: “Навіть, якщо німецькі війська при вступі в Україну, звичайно, спочатку будуть вітати як визволителів, то незабаром ця ситуація може змінитися, якщо Німеччина прийде в Україну не з метою відновлення української держави і відповідними гаслами. Німеччина ж шукає на Сході не тільки економічний простір, який відомий як сировинна база, але й переслідує політичні цілі, відображені у понятті нового європейського порядку. Новий європейський порядок без самостійної національної української держави є немислимим...”¹⁴. З цього абзацу чітко видно, що лідери ОУН(Б) не схвалювали варіант перетворення України на сировинний придаток для рейху, а вимагали

від німецького керівництва надання політичних гарантій незалежності України. Бандерівці наголошували на тому, що сила українського національно-визвольного руху настільки потужна, що навіть більшовики змушені були погодитися з існуванням Української Радянської Республіки. Остання визнавалася оунівцями як “великий крок уперед у порівнянні з передвоєнним часом, коли в тодішній царській Росії навіть слова Україна, українець, український були забороненими”¹⁵. Укладанні бандерівського меморандуму наголошували на тому, що стосовно українців не можна застосовувати жодних примусових методів: “Після 20-літнього більшовицького примусового режиму український народ у всіх питаннях своєї свободи став дуже чутливий, така душевна позиція не лише зрозуміла, але її слід враховувати, якщо хочеться знайти серед українців друзів і союзників”¹⁶.

Підсумовуючи свої роздуми, автори документа зазначали: “Військова окупація не може триматися довгий час у Східній Європі. Тільки новий державний лад, збудований за національним принципом, може забезпечити там здоровий розвиток. Тільки Українська держава могла б зберегти такий новий лад”¹⁷.

Нарешті, завершувався меморандум не зовсім властивими для мови дипломатів натяками та погрозами: “Треба ствердити, що для вирішення українського питання немає ніякої аналогії. З 1938 року в Європі виникло дві нові держави: Словаччина і Хорватія. Не беручи до уваги різницю в площі і кількості населення країн, українська проблема має набагато більше значення тому, що шляхом її вирішення будуть здійснені корінні зміни у політичній та економічній структурі європейського континенту і підняті питання міжконтинентального значення. Та не тільки від остаточного вирішення проблеми залежить подальший хід німецько-українських стосунків, але і від методів, які будуть застосовувані вже на початках. (...)”

Українець також, яким його створили останні двадцять років, повний рішучості створити підвалини, які б забезпечили національний розвиток в незалежній державі. З цією рішучістю повинна рахуватися кожна держава, яка, переслідуючи власні інтереси, хоче створити новий порядок на східноєвропейському просторі.

Організація Українських Націоналістів, яка впродовж багатьох років веде здорову частину українського народу в революційній боротьбі за державну незалежність України і виховує увесь український народ для цього завдання, готова вести цю боротьбу до здійснення свого національного ідеалу”¹⁸.

Як бачимо, меморандум ОУН(Б) кардинально вирізнявся з-поміж проаналізованих вище документів. Він сповнений відвертими погрозами, ультимативними рекомендаціями та повчаннями, скерованими на адресу керівництва Німеччини. Його основну думку можна сформулювати одним реченням — майбутнє українсько-німецьких стосунків цілковито залежить від того, наскільки точно гітлерівці будуть дотримуватися наданих їм рекомендацій і як загалом поставляться до ідеї створення не лише формально, але й фактично суверенної української держави.

Відповідно, виявити це ставлення нових окупантів до ідеї самостійності України міг тільки акт проголошення цієї самостійності. Намір ви-

голосити у Львові незалежницьку декларацію, очевидно, народився під час проведення Краківського великого збору ОУН(Б) у квітні 1941 р. Існування в інструкціях “Боротьба й діяльність ОУН під час війни” (складених у травні 1941 р.) чорнового варіанта тексту Акта проголошення української держави є свідченням того, що акція у Львові готувалася не тільки без згоди нацистів, але й у глибокій конспірації. Гітлерівські спецслужби не зуміли дізнатися про таємні плани ОУН(Б), а тому події 30 червня 1941 року стали для них “громом серед ясного неба”.

Бандерівці передбачали, що їм будуть робити закиди в нелегітимності Акта відновлення державної незалежності. Намагаючися забезпечити максимальну легітимність діям похідної групи Ярослава Стецька, на яку покладалося завдання проголосити відновлення самостійності у Львові, керівництво ОУН(Б) домоглося створення Українського національного комітету в Кракові. Останній об’єднав представників більшості емігрантських організацій і своєю декларацією від 14 червня 1941 р. фактично “благословив” людей із групи Я. Стецька на проголошення Акта¹⁹. Принагідно зауважимо, що в умовах війни організувати “більш легітимне” з юридичної точки зору проголошення незалежності було абсолютно нереально. Альтернативою проголошенню львівської декларації були лише пасивне спостереження за політикою окупаційного режиму на українських землях, повна дискредитація та маргіналізація національно-визвольного руху й, зрештою, перетворення його на “п’яте колесо” в нацистському окупаційному возі (що реально відбулося в сусідній Білорусії).

Ведучи мову про легітимність Акта 30 червня 1941 р., не слід також забувати, що він був підтриманий численними зборами громадян, проведеними у різних куточках Західної та Правобережної України. Про це свідчать тисячі рішень подібних зібрань, документальні підтвердження яких нині зберігаються в центральних архівах Києва. Підкреслимо також, що мусовані тривалий час за кордоном звинувачення С. Бандери і Я. Стецька в тому, що вони не згадали в своєму документі про послідовність і спадкоємність традиції української державності, розвіялися з відкриттям українських архівів. У них зберігається оригінальний текст документа з власноручними правками Я. Стецька. Там чітко записано, що виголошено Акт “відновлення” української державності (причому слово “відновлення” написано рукою Стецька вгорі над закресленим словом “проголошення”). В першому абзаці документа також записано, що ОУН “проголошує відновлення” української держави²⁰. Цими словами про “відновлення”, на наше переконання, було чітко задекларовано спадкоємність між українськими державними традиціями 1917—1920 рр. і новим етапом державотворення. У первісному варіанті тексту проголошення самостійності, складеному у травні 1941 р., що був вміщений в інструкціях “Боротьба й діяльність ОУН під час війни”, немає згадок про “відновлення” незалежності. Там сказано: “Волею Українського народу Організація Українських Націоналістів під проводом Степана Бандери проголошує створення Української Держави, за яку поклали голови цілі покоління найкращих синів України”²¹. Слід припустити, що первісне упущення було виправлене вже у самому Львові, можливо, після консультацій із представниками місцевої української політичної еліти, покликаної на

збори до будинку “Просвіти”. Як би там не було, але в остаточній редакції тексту виправлено очевидне недоопрацювання.

Також важливо звернути увагу на третій пункт львівської декларації, який у повоєнних виданнях на Заході досить часто свідомо упускався²². Йдеться про два абзаци, в яких проголошувалася майбутня тісна співпраця з “Великонімецьчиною”, що “під проводом Адольфа Гітлера творить новий лад у Європі” та про “союзну німецьку армію”²³. На підставі цих згадок про Гітлера, його рейх і армію робиться висновок про маріонетковість новопроголошеної держави, оунівську колаборацію тощо. Пояснюючи вміщені в документі слова, один із чільних учасників тих подій Василь Кук через 60 років написав: “Кожна політично грамотна людина, вникнувши в зміст цього абзацу, може зробити лише один висновок: новоповстаюча Українська Держава буде співпрацювати з Німеччиною тільки за умов визнання німецьким урядом Української Держави. Для того й проголошувалася Українська Держава, власне створювався уряд, щоб Україна могла на рівних правах вести переговори, укладати союзи, провадити спільну війну проти своїх національних ворогів. Це цілком нормальна політика вільного суверенного народу”²⁴.

На наш погляд, таке тлумачення подій є дещо спрощеним. Очевидно, для того, аби задекларувати повноправність нової української держави та її уряду, достатньо було б скористатися словами з постанов другого (Краківського) великого збору про те, що ОУН “вважає союзниками України всі держави, політичні угруповання та сили, що заінтересовані в розвалі СРСР та утворенні ні від кого незалежної Української Суверенної Соборної Держави”²⁵. Для цього зовсім непотрібно було конкретизувати, про яку союзну державу й армію йдеться.

На нашу думку, поява знаменитого третього пункту Акта, якого не було у первісній редакції документа від травня 1941 року²⁶, насамперед зумовлена військовою присутністю німців у Львові. Можна припустити, що первісний задум проголошення відновлення суверенітету України передбачав несподіване захоплення столиці Галичини силами оунівського підпілля і батальйону “Нахтігаль” ще до приходу німецьких військ. Однак повністю реалізувати довоєнні плани в умовах бойових дій не вийшло. Наявність значної кількості німецьких військ у Львові, чисельність яких до вечора 30 червня невпинно зростала, змусила Я. Стецька вдатися до своєрідного дипломатичного реверансу — вмістити в документі згадку про Великонімецьчину, Гітлера і вермахт. Розвиток подальших подій, пов’язаних з арештами лідерів ОУН(Б), ліквідацією Українського державного правління та нижчих ланок української адміністрації, чітко продемонстрував, що про жоден колабораціонізм не йшлося.

Підсумовуючи сказане вище, слід зробити декілька узагальнень із приводу подій, пов’язаних зі львівським Актом від 30 червня 1941 р.

На початок 1941 року все очевиднішим ставало назрівання конфлікту між двома, тоді ще союзними, континентальними імперіями — гітлерівським третім рейхом і сталінським СРСР. Безперечно, Україна не мала жодного шансу залишитися поза межами конфлікту в цій глобальній війні. Така ситуація змусила представників двох українських

націоналістичних організацій ОУН(М) та ОУН(Б) звернутися до керівництва Німеччини з викладенням основних положень і умов, що могли б забезпечити реальну співпрацю між двома державами за умов вступу німецьких військ на територію України.

Меморандуми ОУН(М) і близьких до неї структур засвідчують, що організація, яка на той час фактично перетворилася на повністю емігрантську структуру без реального впливу на Батьківщині, готова була піти на співпрацю з Німеччиною за умов створення будь-якої (навіть фіктивної) української держави. Натомість ОУН(Б) відправила до рейхсканцелярії доволі різкий документ, сповнений повчань, категоричних рекомендацій і ледь заретушованих погроз та недвозначних натяків на неприємні для Німеччини наслідки невиконання викладених бандерівцями умов співпраці. З тексту меморандуму чітко видно, що керівництво організації не особливо сподівалося на те, що до них прислухаються. Вони керувалися скоріше бажанням “очиститися” перед історією. Мовляв, “ми вас попередили, а тому не ображайтеся, коли програєте війну через те, що поводитися всупереч нашим рекомендаціям”.

Розуміючи, що нацисти намагатимуться максимально довго обманювати українців, користуючись їхніми послугами і довірою, підтримувати в них надію на те, що ось-ось Німеччина створить незалежну Україну, потрібно лише зачекати до остаточної перемоги на фронтах, молоді націоналісти змусили гітлерівців відкрити карти.

Проголошення відновлення української державності Актом 30 червня 1941 р. мало історичне значення. По-перше, це змусило нацистів ще на початку окупації частково виявити свої справжні колонізаційні плани щодо окупованих земель на Сході, що розвіяло у значної частини українських політиків ілюзії про визвольну місію гітлерівських армій. По-друге, проголошення, а потім відважне відстоювання незалежницької декларації дало ОУН(Б) морально-політичну перевагу для того, аби очолити національний рух опору. Актом 30 червня ще на початку війни було задекларовано бажання активної частини українського народу перетворити свою Батьківщину на суб'єкт міжнародної політики, а не лише на “мовчазне” поле бою чужих армій.